

جغرافیا و آمایش شهری - منطقه‌ای شماره ۳، تابستان ۱۳۹۱

وصول مقاله: ۱۳۹۰/۷/۲۰

تأیید نهایی: ۱۳۹۱/۴/۱۵

صفحات: ۴۷ - ۶۰

مطالعه روند تغییرات سکونت جمعیت در مجموعه شهری تهران

فروغ خزاعی نژاد^۱، دکتر مهدی قرخلو^۲

چکیده

مجموعه شهری گستره‌ای است جغرافیایی که از همبستگی و تعامل کارکردی فعالیت و سکونت بین چند شهر و کانون جمعیتی به گونه‌ای که یک نظام یکپارچه فضایی را تشکیل دهند، به وجود می‌آید. مجموعه شهری تهران یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مجموعه‌های شهری کشور است که جمعیتی بالغ بر ۱۳۴۲۳۳۶۷ نفر را در خود جای داده است. هدف ما در این نوشتار، مطالعه تغییرات الگوی اسکان جمعیت در مجموعه شهری تهران و برخی عوامل مؤثر در آن طی ۳ دهه اخیر (۱۳۸۵-۱۳۵۵) از دیدگاه نویسندگان است. در این مقاله از روش تحلیلی-توصیفی استفاده شده است. نتیجه مطالعه نشان می‌دهد اسکان جمعیت در مجموعه شهری تهران طی سه دهه مورد مطالعه بیشتر در سایر نقاط شهری و روستایی این مجموعه بوده است تا در خود کلانشهر تهران. کلید واژگان: مجموعه شهری، کلانشهر تهران، سکونت، نقاط شهری، نقاط روستایی.

مقدمه

از حدود ۴ دهه پیش عوامل مختلفی موجب توسعه فیزیکی شهر تهران و روابط آن با منطقه پیرامونی شده که به تدریج مجموعه شهری تهران را شکل داده است. تمرکز و افزایش فرصت‌های اشتغال، سرمایه‌گذاری، تحصیل و ... در کلانشهر تهران از یک سو موجب جذب جمعیت از کل کشور به این شهر شده است و از سوی دیگر به دلایل مختلف از جمله افزایش قیمت زمین و مسکن، خدمات و ... در این شهر امکان سکونت همه افراد در آن وجود ندارد. بر این اساس به نظر می‌رسد با وجود این که همچنان هر ساله بر جمعیت تهران افزوده می‌شود اما طی سه دهه مورد مطالعه جمعیت بیشتر به اسکان در سایر نقاط شهری و روستایی مجموعه شهری تهران تمایل نشان داده است تا به اسکان در خود کلانشهر.

بیان مسأله

تهران به عنوان شهری که مراحل رشد و توسعه فضایی را در مدتی کمتر از ۲۰۰ سال پشت سر گذاشته، در بستر جغرافیایی خود با مشکلات فضایی و اکولوژیکی زیادی روبروست. محدودیت‌های توسعه پیوسته در اطراف محدوده خدماتی شهر باعث شده که تداوم توسعه به صورت توسعه‌های ناپیوسته در نواحی تهران انجام گیرد. پیدایش کانون‌های شهری اقماری در اطراف تهران، تبدیل نقاط روستایی به شهر و شهرک و تورم جمعیتی بسیاری از روستاها در نواحی اطراف تهران از پیامدهای این فشار بر گستره تهران است (رهنمایی، ۱۳۷۵: ۷).

با توجه به اهمیت و نقش کلانشهر تهران در جذب و تمرکز جمعیت کشور، بررسی تغییرات و تحولات آن در طول زمان ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس در این پژوهش می‌خواهیم بدانیم در طی دهه‌های (۱۳۸۵-۱۳۵۵) وضعیت و نحوه سکونت جمعیت در این کلانشهر به چه صورت بوده است؟ آیا همواره جمعیت به تهران هجوم آورده و در آن سکنی گزیده است، یا در سایر نقاط استان نیز ساکن شده‌اند.

پیشینه و ادبیات تحقیق

مجموعه شهری یک محدوده فضایی است متشکل از یک یا چند شهر اصلی و کانون‌های جمعیتی، تولیدی و خدماتی پیرامون آنها که دارای روابط اقتصادی، اجتماعی و کالبدی- فضایی به صورت متقابل، مستقیم، مستمر و فزاینده با یکدیگر بوده و نظام واحدی از سکونت، اشتغال، خدمات و فراغت را تشکیل می‌دهند (مهندسين مشاور فرهنگ، ۱۳۸۴: ۸۴). جریان تحقیقات و اقدامات در حوزه منطقه‌گرایی کلان شهری در اوایل قرن بیستم شروع شده و در طی چند دهه با اوج و افول روبرو بوده است. اولین دوره مربوط به اوایل قرن گذشته است که به موازات تمرکززدایی از شهر، در قوانین و مقررات برنامه‌ریزی شهری نیز حرکتی شکل می‌گیرد که نشانگر شناخت مسائل مرتبط با موج حرکت به بیرون از شهر مرکزی است. راه چاره این مسأله برای برنامه‌ریزان، وسعت بخشیدن به شهر به منظور سازگاری و انطباق با اجتماعات شهری بود که روشی مناسب در برخورد با مشکلات محسوب می‌شد. موج دوم به تحول در مقیاس زندگی به دوره بعد از جنگ جهانی دوم برمی‌گردد که به دنبال آن مفهوم ایده شهری جایگزین مفهوم سنتی شهر و کلانشهر شد. سومین موج، رواج منطقه‌گرایی نوین یا کلانشهرگرایی است که در ابتدای امر واکنش به جهانی شدن اقتصاد و نابودی شهرهای مرکزی و نوار درونی حومه‌های اطراف شهرها بود (آخوندی، ۱۳۸۶: ۷).

در ایران اولین مطالعات در این باره به طرح مجموعه شهری تهران بر می‌گردد. بخشی از این طرح در جهت اجرایی نمودن مصوبه طرح ریزی و مدیریت مجموعه شهری تهران (۱۳۷۴) در قالب بخش شرایط تحقق طرح، پیشنهاد ایجاد ساز و کارهای یکپارچه مدیریتی هم‌عرض طرح مجموعه شهری و تضمین اجرای آن را ارائه نموده است. مطالعه دیگری که به این موضوع می‌پردازد، مطالعات طرح پژوهشی طراحی نظام مدیریت مجموعه‌های شهری ایران (۱۳۸۰) است که زیر نظر مرکز مطالعات برنامه‌ریزی شهری سازمان

آیا الگوی سکونت جمعیت در مجموعه شهری تهران طی سه دهه مورد نظر تغییر کرده است یا خیر؟ و فرضیه تحقیق ما بدین صورت است:
 اسکان جمعیت طی سه دهه مورد بررسی در مجموعه شهری تهران، بیش از آن که به سوی کلانشهر تهران باشد به سوی سایر نقاط شهری و روستایی این مجموعه بوده است.

مجموعه شهری تهران

مجموعه شهری تهران شامل شهر تهران و کانون-های جمعیتی، اقتصادی و خدماتی اطراف آن است که بازار واحدی از سکونت و کار تشکیل داده‌اند و اجزا و عناصر آن با هم ارتباط روزانه دارند (مهندسين مشاور فرهنگ، ۱۳۸۴: ۷۷). این مجموعه یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین مجموعه‌های شهری کشور محسوب می‌شود که مرزهای شناخته شده آن تقریباً بر محدوده استان تهران منطبق است و مساحتی حدود ۱۸۸۰۰ کیلومتر مربع و جمعیتی در حدود ۱۳۴۲۲۳۶۷ نفر دارد (حناچی، ۱۳۸۵: ۵۱-۴۹).

شهرداری‌های کشور و همکاری پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس آغاز شد. سومین مطالعه طرح بازنگری استراتژیک نظام مدیریت اجرایی منطقه کلانشهری تهران (۱۳۸۴) است (آخوندی، ۱۳۸۶: ۷).

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، روش تحلیلی-توصیفی است؛ و از تکنیک جدول تقاطعی (CROSS TABULATION) نیز برای تجزیه و تحلیل نتایج آماری استفاده شده است.

روش جمع آوری داده‌ها و اطلاعات به طور کلی بر مبنای روش کتابخانه‌ای و استفاده از داده‌های آماری مرکز آمار ایران است که روش‌های مناسبی برای بررسی موضوع مورد مطالعه به نظر می‌رسد.

قلمرو جغرافیایی مورد بررسی، مجموعه شهری تهران است که تقریباً تمام استان تهران را در بر می‌گیرد؛ و قلمرو زمانی مورد مطالعه، مربوط به ۳ دهه (۱۳۸۵-۱۳۵۵) می‌باشد.

در این تحقیق همواره در پی پاسخگویی به این سوال خواهیم بود:

جدول ۱: جمعیت استان، نقاط شهری، روستایی و شهر تهران

مناطق	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	نرخ رشد دهه ۱۳۵۵-۱۳۶۵	نرخ رشد دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵	نرخ رشد دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵
جمعیت کل استان تهران	۵۳۳۱۱۶۶	۸۷۱۲۰۸۷	۱۱۱۷۶۲۳۹	۱۳۴۲۲۳۶۶	۵٪	۲/۱۵٪	۱/۱۸٪
جمعیت نقاط شهری استان تهران	۴۹۴۷۳۶۷	۷۳۳۹۷۴۲	۹۲۵۰۱۴۵	۱۲۲۶۰۴۳۱	۴٪	۲/۳٪	۲/۱۸٪
جمعیت نقاط روستایی استان تهران	۴۶۱۲۵۵	۱۱۷۵۶۴۲	۱۷۷۱۳۰۶	۱۱۶۱۸۸۹	۶/۹٪	۳/۶٪	۴-٪
جمعیت شهر تهران (محدوده نواحی شهرداری)	۴۵۳۰۲۲۳	۶۰۴۲۵۸۴	۶۷۵۸۸۴۵	۷۰۸۸۲۸۷	۲/۹٪	۱/۱٪	۰/۱۵٪
جمعیت سایر نقاط شهری تهران	۴۱۷۱۴۴	۱۲۹۷۱۵۸	۲۴۹۱۳۰۰	۵۱۷۲۱۴۴	۱۲٪	۶/۷٪	۷/۱۵٪

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵-۱۳۵۵.

نقشه ۱: مجموعه شهری تهران، ۱۳۸۸.

مأخذ: www.mehr4Alborz.ir

توسعه مراکز جمعیت در مجموعه شهری تهران نه به صورت متوازن و یکنواخت بلکه بر مجموعه مراکز منطبق است که به نام حوزه‌های شهری شناخته می‌شوند. نواحی ۹ گانه مجموعه شهری تهران عبارتند از: حوزه شهری تهران، کرج-شهریار، اسلامشهر - رباط کریم، ورامین، پاکدشت، هشتگرد، رودهن - پردیس و اشتهارد. هر حوزه مجموعه‌ای از کانون‌های سکونت شهری و روستایی است که یا از یک محور ارتباطی تغذیه می‌کنند یا به یک حوزه کشاورزی وابسته اند (حناچی، ۱۳۸۵: ۵۱-۴۹).

مجموعه شهری تهران سه پهنه عمده را در بر می‌گیرد:

۱. پهنه شمالی که کمتر از ۲٪ جمعیت مجموعه در آن سکونت دارند و به ارتفاعات البرز ختم می‌شود.
۲. پهنه دشت‌های دامنه‌ای که مکان اصلی استقرار جمعیت و فعالیت در سطح منطقه است و ۳۰٪ مساحت و حدود ۹۷٪ جمعیت استان را در بر می‌گیرد.
۳. پهنه اراضی شور و پست جنوبی که حدود ۲۰٪ کل استان را در بر گرفته و کمتر از یک درصد جمعیت استان را در خود جای داده است.

جدول ۲: حوزه‌های شهری استان تهران

فعالیت غالب اقتصادی	نام مرکز جمعیتی	حوزه شهری
خدماتی - صنعتی	تهران بزرگ	تهران
خدماتی - صنعتی	کرج بزرگ	کرج
کشاورزی - خدماتی	شهریار	
خدماتی	قدس	
خدماتی - کشاورزی	ملارد	
خدماتی - کشاورزی	ماهدشت	
صنعتی - انبارداری - حمل و نقل	اسلامشهر	اسلامشهر
خدماتی - صنعتی	رباط کریم	
خدماتی - صنعتی	گلستان	
خدماتی - صنعتی	اکبرآباد	
خدماتی - صنعتی	ورامین	ورامین
خدماتی - صنعتی	قرچک	
صنعتی	پیشوا	
صنعتی - کشاورزی	پاکدشت	پاکدشت
صنعتی - خدماتی	هشتگرد	هشتگرد
صنعتی	نظرآباد	
صنعتی - خدماتی	شهر جدید هشتگرد	
خدماتی	بومهن	دماوند (رودهن - پردیس)
صنعتی - خدماتی	رودهن	
خدماتی - آموزش عالی	شهر جدید پردیس	
صنعتی	اشتهارد	اشتهارد

مأخذ: حناچی، ۱۳۸۵: ۵۲.

تحلیل و بررسی

برای درک بهتر موضوع ابتدا به طور خلاصه روند رشد جمعیت در نقاط شهری کل کشور را بررسی می‌کنیم، سپس روند افزایش و کاهش جمعیت در نقاط شهری و روستایی استان تهران و سهم مهاجرت‌ها و تحولات در زمینه اشتغال را در تغییرات جمعیت استان تهران در دهه‌های (۱۳۸۵-۱۳۵۵) مورد مطالعه قرار می‌دهیم.

روند رشد جمعیت نقاط شهری کشور (۱۳۸۵-۱۳۵۵)

در اغلب بررسی‌های مربوط به شهرنشینی و جمعیت شهری کشور، از شاخص متوسط رشد سالانه در بین

دو سرشماری استفاده می‌شود و تغییرات آهنگ رشد نسبت به دوره‌های دیگر، مبنای اصلی تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری است. این شاخص از سال ۱۳۶۵ به بعد در اغلب نقاط کشور سیر نزولی یافته و موجب کاهش دل‌نگرانی‌ها از افزایش بی‌رویه جمعیت شده و امید زیادی به بهبود امکانات رفاهی فراهم آورده است. اما از آنجا که کاهش میزان رشد بدون توجه به مقدار مطلق جمعیت پایه خوش‌بینی کاذبی به بار می‌آورد و ضرورت برنامه‌ریزی و هدایت افزایش جمعیت را کم‌رنگ جلوه می‌دهد، به جای استفاده از آهنگ رشد از شاخص (متوسط افزایش سالانه جمعیت) استفاده می‌کنیم (طالقانی، ۱۳۷۸: ۱۵۸). جمعیت نقاط شهری

شهرها و دوم: گسترش سریع برخی از آنها. مسأله دوم در کشور ما حادث‌تر است و تبعات ناشی از آن همانند کمبود مسکن، بیکاری، آلودگی و ... دامنه وسیع‌تری دارد (زارع، ۱۳۷۳: ۱-۲). ارقام به دست آمده از سالنامه‌های آماری کشور مربوط به سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۵۵ رشد چشمگیر جمعیت شهرنشین و درصد شهرنشین کشور را نشان می‌دهد.

کشور در فاصله سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ به شدت افزایش یافته است. این افزایش طی دهه (۶۵ - ۵۵) برابر با ۲۴۹۹۲۱۹۳ نفر و در دهه (۷۵ - ۶۵) معادل ۹۸۶۴۸۹۵ نفر و در دهه (۸۵ - ۷۵) به ۱۱۴۴۲۱۷۵ نفر رسیده است.

حرکت به سمت جامعه شهری و توسعه شهرنیشینی دو مسأله را به همراه داشته است. اول: افزایش تعداد

جدول ۳: متوسط افزایش جمعیت سالانه نقاط شهری کشور

سال	جمعیت کل کشور	جمعیت نقاط شهری کشور	متوسط افزایش نقاط شهری دهه ۱۳۶۵ - ۱۳۵۵	متوسط افزایش نقاط شهری دهه ۱۳۷۵ - ۱۳۶۵	متوسط افزایش نقاط شهری دهه ۱۳۸۵ - ۱۳۷۵	میزان شهرنیشینی	نرخ رشد جمعیت کل کشور	نرخ رشد جمعیت شهری کشور
۱۳۵۵	۳۳۷۰۸۷۴۴	۱۵۸۵۵۰۰۰	۲۴۹۹۲۱۹۳			٪ ۴۷		
۱۳۶۵	۴۹۷۶۴۸۷۴	۲۶۹۵۲۸۹۴		۹۸۶۴۸۹۵		٪ ۵۴	٪ ۳/۹	٪ ۵/۴
۱۳۷۵	۶۰۰۵۵۴۸۸	۳۶۸۱۷۷۸۹			۱۱۴۴۲۱۷۵	٪ ۶۱	٪ ۱/۵	٪ ۳/۲
۱۳۸۵	۷۰۴۹۵۷۸۲	۴۸۲۵۹۹۶۴				٪ ۶۸	٪ ۱/۶	٪ ۲/۷

مأخذ: مطالعات نگارنده، سالنامه آماری ایران، ۱۳۸۵ - ۱۳۵۵.

روند رشد جمعیت نقاط شهری استان تهران (۱۳۵۵-۱۳۸۵)

نتایج سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن طی سه دهه (جدول ۱) حاکی از رشد چشمگیر نقاط شهری این استان به ترتیب زیر است:

- دهه ۱۳۶۵ - ۱۳۵۵ افزایشی برابر با ۲۳۹۲۳۷۰ نفر
  - دهه ۱۳۷۵ - ۱۳۶۵ افزایشی برابر با ۱۹۱۰۴۰۰ نفر
  - دهه ۱۳۸۵ - ۱۳۷۵ افزایشی برابر با ۳۰۱۰۲۹۰ نفر
- بنابراین به طور متوسط در هر دهه، ۲۴۳۷۶۸۷ نفر به جمعیت شهری این استان افزوده شده است. حال می‌خواهیم بدانیم از این میزان چه تعداد به جمعیت شهر تهران اضافه شده‌اند و چه میزان به سایر نقاط شهری مجموعه شهری افزوده شده‌اند. همان طور که جدول ۳ نشان می‌دهد در دهه ۶۵-۵۵، ۵۵۱۲۳۶۰

نفر، در دهه ۷۵-۶۵، ۶۵۷۱۶۲۶۰ نفر و در دهه ۸۵-۷۵، ۷۵۳۲۹۴۴۰ نفر به جمعیت کلانشهر تهران اضافه شده‌اند. بنابراین روند رشد جمعیت تهران حالت نزولی داشته است. از سوی دیگر مقایسه نرخ رشد جمعیت سایر نقاط شهری استان با نرخ رشد کلانشهر تهران نشان می‌دهد نرخ رشد سایر نقاط شهری استان در سه دهه مورد نظر به ترتیب ۴/۱، ۶ و ۱۵ برابر نرخ رشد شهر تهران بوده است. به عبارت دیگر همچنان که از نرخ رشد جمعیت تهران کاسته شده، به جمعیت سایر نقاط شهری مجموعه شهری افزوده شده است (خزاعی نژاد، ۱۳۸۷: ۷۳-۷۲). بنابراین رشد جمعیت در کل مجموعه شهری بالاست اما جمعیت به جای تمرکز در کلانشهر در سایر شهرها سکونت گزیده است.

جدول ۴: تغییرات جمعیت تهران و ۷ شهر بزرگ اطراف آن

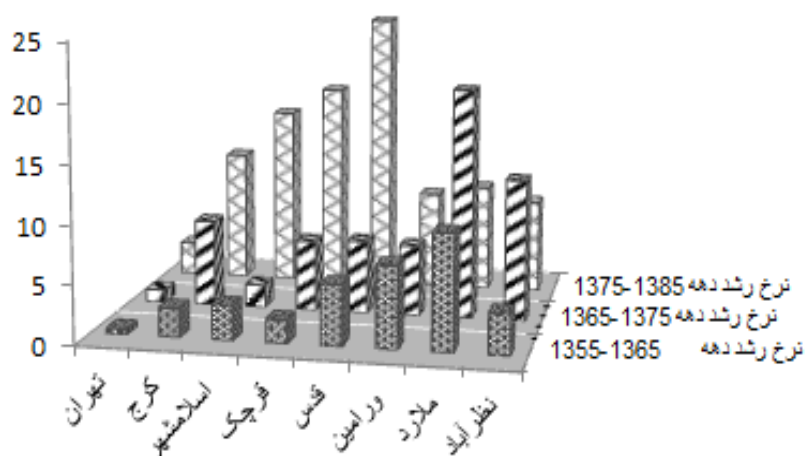
شهر	جمعیت ۱۳۵۵	جمعیت ۱۳۶۵	جمعیت ۱۳۷۵	جمعیت ۱۳۸۵
تهران	۴۵۳۰۲۲۳	۶۰۴۲۵۸۴	۶۷۵۸۸۴۵	۷۰۸۸۲۸۷
کرج	۱۵۰۴۱۲	۴۵۰۴۲۹	۹۳۳۹۵۳	۱۲۰۱۰۵۰
اسلامشهر	۵۰۲۹۲	۲۱۵۱۲۹	۲۶۴۳۸۳	۳۵۷۱۷۱
قزقچک	۱۴۹۲۵	۷۷۹۵۷	۱۴۱۸۰۳	۱۷۳۸۳۲
قدس	۸۴۰۶	۷۴۸۰۲	۱۳۸۰۷۴	۲۲۹۳۵۴
ورامین	۲۵۷۹۲	۵۸۳۱۱	۱۰۶۰۵۴	۲۰۸۵۶۹
ملارد	۵۹۷۰	۱۴۵۴۷	۸۸۹۵۹	۲۲۸۶۷۳
نظرآباد	۹۸۸۹	۲۱۶۶۰	۶۸۹۹۱	۹۷۶۸۴

مأخذ: طالقانی، ۱۰: ۱۳۷۸ و سالنامه آماری ایران، ۱۳۸۵ - ۱۳۳۵.

جدول ۵: مقایسه نرخ رشد تهران و ۷ شهر بزرگ اطراف آن (درصد)

شهر	نرخ رشد دهه ۱۳۵۵-۱۳۶۵	نرخ رشد دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵	نرخ رشد دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵
تهران	۲/۹	۱/۱	۰/۵
کرج	۱۱/۵	۷/۵	۲/۵
اسلامشهر	۱۵/۶	۲	۳
قزقچک	۱۷/۹	۶/۱	۲
قدس	۲۴/۴	۶/۳	۵/۲
ورامین	۸/۵	۶/۱	۷
ملارد	۹/۳	۱۹/۸	۹/۹
نظرآباد	۸/۱	۱۲/۲	۳/۵

مأخذ: سالنامه آماری ایران، ۱۳۸۵ - ۱۳۳۵.

نمودار ۱: مقایسه نرخ رشد تهران و ۷ شهر بزرگ اطراف آن (درصد)

روند رشد جمعیت نقاط روستایی استان تهران

(۱۳۸۵-۱۳۵۵)

جمعیت روستایی استان تهران در فاصله دهه ۵۵ - ۴۵: ۴/۲٪ و ۶۵ - ۵۵: ۶/۹٪ رشد داشته است. این در حالی است که در همین فاصله زمانی جمعیت روستایی کشور تنها ۱/۷ و ۲/۳ درصد افزایش یافته است (طریقت، ۱۳۷۱: ۶۷). به عبارتی رشد جمعیت روستایی استان تهران طی دهه ۴۵-۵۵، ۲/۴ برابر و در دهه ۶۵-۵۵، ۳ برابر نرخ رشد جمعیت روستایی کل کشور بوده است. نرخ رشد جمعیت نقاط روستایی استان تهران در دهه (۶۵-۷۵) نسبت به ۲ دهه قبل آن کاهش یافته است (۳/۶٪) (نرخ رشد جمعیت روستایی استان تهران ۱۸ برابر نرخ رشد جمعیت روستایی کل کشور بوده است)؛ با وجود این باز هم نسبت به نرخ رشد جمعیت روستایی کشور که در حدود ۰/۲٪ می‌باشد، قابل توجه است (جمعیت روستایی کل کشور در سال ۱۳۶۵ برابر با ۲۲۵۶۳۵۱۷ نفر و در سال ۱۳۷۵ معادل ۲۳۰۲۶۲۹۳ نفر بوده است). نکته قابل توجه در این میان نرخ رشد منفی جمعیت روستایی استان در دهه ۸۵-۷۵ است (۴-٪). (جمعیت روستایی کل کشور در سال ۱۳۸۵، ۲۲۱۳۱۱۰۱ نفر بوده است) (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵). در این دهه رشد جمعیت روستایی کل کشور نیز (۴-٪) بوده است. بنابر این در مجموع می‌توان گفت برخلاف نقاط روستایی کشور که حالتی کم و بیش مهاجرپرست داشته‌اند، نقاط روستایی منطقه شهری تهران مهاجرپذیر و پر رونق بوده و ساختار اقتصادی نقاط روستایی منطقه شهری از حالتی صرفاً روستایی با فعالیت کشاورزی به سکونتگاه‌هایی در خدمت اقتصاد شهر تهران تبدیل شده‌اند (تبدیل روستاهای این استان به شهرهای کوچک و بزرگ دلیل این مدعاست. ملارد، سرآسیاب، نظرآباد و ... از جمله شهرهایی هستند که در چند سال اخیر تبدیل به شهر شده‌اند). دلایل مهاجرپذیری نقاط روستایی منطقه

شهری شامل گرانی و محدودیت عرضه زمین و مسکن در تهران، گسترش تسهیلات ارتباطی عمومی در حومه تهران، حد اشباع تراکم زیستی و آلودگی‌های محیطی و گسترش فرصت‌های شغلی در اطراف تهران است که روستاها و شهرهای کوچک را به شهرک‌های اقماری سکونتی و گاه شغلی تبدیل کرده است (طرح جامع اندیشه، ۱۳۷۰: ۴) که در مجموع باعث جذب جمعیت به این سکونتگاه‌های اقماری شده است.

سهم مهاجرت‌ها در رشد جمعیت تهران (۱۳۸۵-۱۳۵۵)

(۱۳۵۵)

رشد جمعیت شهری ناشی از دو عامل رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت به شهرهاست. در قسمت قبل میزان رشد طبیعی جمعیت مورد مطالعه قرار گرفت و در اینجا تأکید ما بر عامل مهاجرت است. بررسی آمارهای مربوط به پدیده مهاجرت در طی ۳ دهه گذشته در کشور حاکی از رشد قابل توجه مهاجران به استان تهران خصوصاً طی دهه ۸۵-۷۵ است (جدول ۵). آمارها نشان می‌دهد تعداد مهاجران وارد شده به این استان در هر دهه تقریباً ۱/۵ برابر دهه قبل است. از سوی دیگر مطالعه برآورد مهاجران وارد شده طی ۱۰ سال گذشته بر حسب استان محل اقامت فعلی و علت مهاجرت نشان می‌دهد از مجموع ۲۹۸۳۸۸۹ نفر مهاجر وارد شده به این استان، ۳۵۳۲۳۲ نفر در جستجوی کار و ۱۷۲۵۲۴ نفر در جستجوی کار بهتر به این استان مهاجرت کرده‌اند. همان طور که در جدول ۵ نیز آمده است، بیشترین درصد مهاجران، مربوط به مهاجران وارد شده از خارج استان تهران است زیرا بخش مهمی از مهاجران را جمعیت فعال تشکیل می‌دهد که بیانگر شدت و اهمیت جاذبه‌های اقتصادی منطقه در مقایسه با کل کشور است. اما از آنجا که رشد کلانشهر تهران با وجود روند رو به رشد مهاجرت‌ها، نسبت به دهه‌های گذشته کاهش یافته، می‌توان چنین نتیجه گرفت که جمعیت

استان تهران پراکنده می‌شود (نرخ رشد چند برابری سایر نقاط شهری و روستایی استان طی دهه‌های مورد بررسی نسبت به تهران گواه بر این مدعاست).

مهاجر مناطقی را خارج از حوزه کلانشهر تهران یعنی شهرک‌ها، شهرهای جدید، روستاها و ... برای سکونت انتخاب کرده است. به عبارت دیگر به جای تمرکز کل جمعیت مهاجر در کلانشهر تهران، این جمعیت در کل

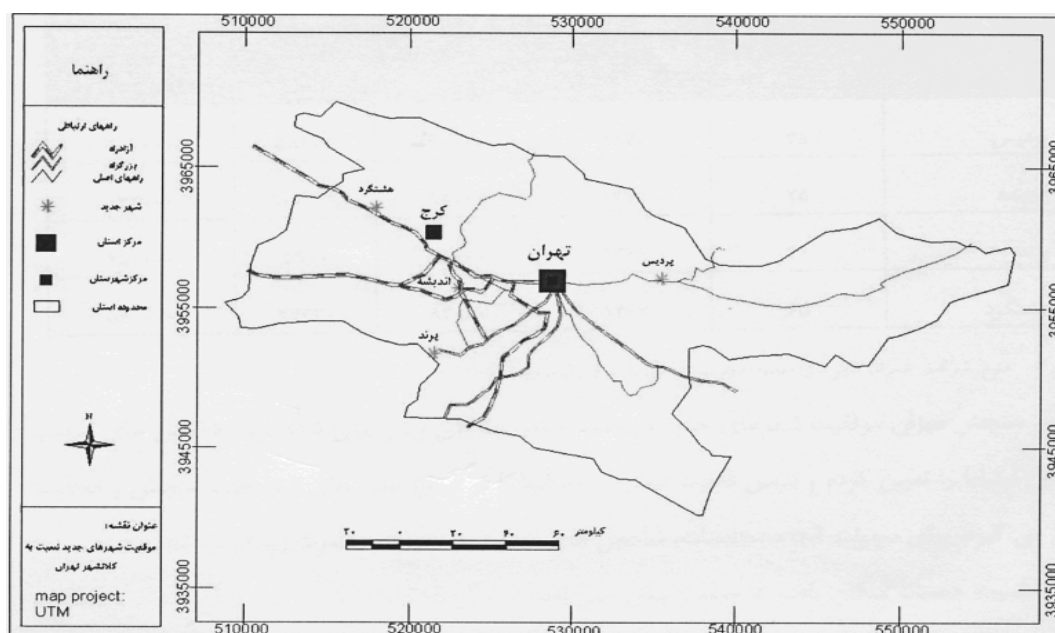
جدول ۵: مهاجران وارد شده به استان تهران

دهه	۱۳۶۵-۱۳۵۵	۱۳۷۵-۱۳۶۵	۱۳۸۵-۱۳۷۵
تعداد مهاجران وارد شده به استان تهران	۱۳۷۷۰۷۹	۲۰۵۲۵۶۶	۲۹۸۳۸۸۹
درصد مهاجران وارد شده از خارج استان	٪۵۳/۸	٪۴۰	٪۴۸
درصد مهاجران وارد شده از خارج کشور	٪۹/۵	٪۳/۲	٪۴
درصد مهاجران وارد شده از داخل استان	٪۳۳/۵	٪۵۵/۵	٪۴۶
درصد مهاجرانی که مبدأ مهاجرت خود را اظهار نکرده‌اند	٪۲/۸	٪۰/۱۶	٪۲
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: سالنامه آماری ایران، ۱۳۸۵-۱۳۵۵ و مطالعات نگارنده.

های بالای زندگی در تهران رهایی می‌یابند که مکان-یابی، ظهور و رونق نسبی شهرهای جدید استان تهران یکی از شواهد این امر است (نقشه شماره ۲).

در حقیقت از آنجا که همه افراد مهاجر به استان تهران امکان سکونت در مادرشهر را (به دلایلی از جمله بالا بودن هزینه‌های مسکن) ندارند با سکونت در روستاها، شهرک‌ها و شهرهای جدید استان از هزینه-

نقشه ۲: موقعیت شهرهای جدید نسبت به کلانشهر تهران

مأخذ: قرحلو، ۱۳۸۷: ۷.

بررسی تحولات اشتغال استان تهران (۱۳۸۵-۱۳۵۵)

از آنجا که بین جذب جمعیت به یک منطقه و فرصت‌های شغلی در آنجا رابطه مستقیم وجود دارد، مطالعه وضعیت اشتغال در استان تهران به تفکیک نقاط شهری و روستایی ضروری است. مطالعه نرخ رشد جمعیت استان و شهر تهران (جدول ۱) و بررسی روند مهاجرت‌ها به این شهر و منطقه شهری (جدول ۵)

حاکمی از این است که این شهر همچنان روند رو به رشدی را از لحاظ جمعیتی داراست. برای مطالعه دقیق‌تر وضعیت جمعیت این استان به مطالعه بررسی تحولات اشتغال این استان طی سه دهه (۱۳۸۵-۱۳۵۵) می‌پردازیم. به این منظور تغییرات اشتغال و بیکاری این استان را با استفاده از فرمول $dE = E - E_1$ به دست می‌آوریم (جدول ۶) (اجزا شکوهی، ۱۳۸۶: ۲۱).

جدول ۶: تحولات اشتغال نقاط شهری و روستایی استان تهران

دE	دE	تعداد	شاغلان روستایی	دE	دE	تعداد	شاغلان شهری
		۱۲۰۶۴۲	شاغل در نقاط روستایی ۱۳۵۵			۱۳۷۲۰۲۷	شاغل در نقاط شهری ۱۳۵۵
	۱۵۰۶۳۳	۲۷۱۲۷۵	شاغل در نقاط روستایی ۱۳۶۵		۳۷۵۹۶۱	۱۷۴۷۹۸۸	شاغل در نقاط شهری ۱۳۶۵
۱۷۶۹۴۵		۴۴۸۲۲۰	شاغل در نقاط روستایی ۱۳۷۵	۶۷۷۴۲۹		۲۴۲۵۴۱۷	شاغل در نقاط شهری ۱۳۷۵
	-۹۶۴۸۹	۳۵۱۷۳۱	شاغل در نقاط روستایی ۱۳۸۵		۱۵۱۹۸۹۴	۳۹۴۵۳۱۱	شاغل در نقاط شهری ۱۳۸۵

مأخذ: سرشماری نفوس و مسکن مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵-۱۳۵۵.

جدول ۷: رابطه میان رشد جمعیت، اشتغال و مهاجرت استان تهران

دهه ۷۵-۸۵			دهه ۶۵-۷۵			دهه ۵۵-۶۵			دهه
مهاجرت	تغییرات اشتغال	نرخ رشد جمعیت	مهاجرت	تغییرات اشتغال	نرخ رشد جمعیت	مهاجرت	تغییرات اشتغال	نرخ رشد جمعیت	
۲۵۸۸۳۱۶	۱۵۱۹۸۹۴	٪۲/۸	۱۴۰۰۴۲۱	۶۷۷۴۲۹	٪۲/۳	۹۵۴۵۸۲	۳۷۵۹۶۱	٪۴	نقاط شهری
۳۹۵۵۷۳	-۹۶۴۸۹	٪-۴	۶۵۲۱۴۵	۱۷۶۹۴۵	٪۳/۶	۴۲۲۴۹۷	۱۵۰۶۳۳	٪۶/۹	نقاط روستایی
۲۹۸۳۸۸۹	۱۴۲۳۴۰۵	٪۱/۸	۲۰۵۲۵۶۶	۸۵۴۳۷۴	٪۲/۵	۱۳۷۷۰۷۹	۵۲۶۵۹۴	٪۵	کل استان

مأخذ: مطالعات نگارنده، ۱۳۸۵-۱۳۵۵.

یعنی تغییرات اشتغال مثبت، افزایش جذب مهاجر و افزایش نرخ رشد جمعیت را به دنبال داشته است. اما در دهه ۷۵-۸۵ در مورد نقاط روستایی استان وضعیت تغییر می‌کند. همان طور که محاسبات نشان می‌دهد تغییرات اشتغال در این دهه در نقاط روستایی منفی است که به معنی عدم ایجاد فرصت‌های شغلی است، یعنی در این دهه نه تنها در این نقاط فرصت شغلی جدیدی ایجاد نشده، بلکه از فرصت‌های شغلی موجود نیز کاسته شده است (چنان که پیشتر آمد، رشد جمعیت نیز در این دهه منفی است). بر این اساس می‌توان گفت میان سه عامل تغییرات اشتغال، مهاجرت و نرخ رشد جمعیت رابطه مستقیم وجود

همان طور که در جدول‌های فوق نشان داده شد، طی دهه ۶۵-۵۵، جمعیت نقاط شهری استان تهران نرخ رشدی در حدود ۴٪ داشته است. در همین دهه تغییرات اشتغال این نقاط نیز مثبت است. یعنی طی این دهه ۳۷۵۹۶۱ فرصت شغلی جدید در نقاط شهری ایجاد شده است. به عبارتی رشد اشتغال در این دهه مثبت بوده که موجب جذب جمعیت مهاجر شده است. این وضعیت در مورد نقاط روستایی استان نیز صادق است. مشاهده می‌کنیم که با ایجاد ۵۲۶۵۹۴ فرصت شغلی در این استان، ۱۳۷۷۰۷۹ نفر مهاجر در این دهه وارد شدند و جمعیت کل استان ۵٪ افزایش داشته است. در دهه ۷۵-۶۵ نیز وضعیت مشابهی وجود دارد؛

در منطقه سهم صنایع همچنان قابل ملاحظه باشد. ۶- وجود تهران بزرگ در منطقه شهری و عملکرد آن به عنوان پایتخت با تمام ویژگی‌هایش سبب گردیده که خدمات سهم بسیار زیادی در تولید منطقه داشته باشد و انتظار می‌رود که در آینده نیز همچنان نقش برجسته و غالب خود را حفظ کند. ۷- همهٔ موارد فوق دلالت بر مهاجرپذیری منطقه شهری، علاوه بر رشد طبیعی جمعیت در آن دارد (طرح جامع اندیشه، ۱۳۷۰: ۱۳۸).

همهٔ این عوامل دست به دست هم داده و باعث شده تهران همچنان یکی از گزینه‌های پرتعداد برای کسانی باشد که قصد مهاجرت و ترک محل خود را دارند. برخورداری مقصد مهاجرت از امکانات آموزشی، اشتغال و درآمد بیشتر در مقایسه با مبدأ، مهاجرت را تشویق می‌کند و مهاجر از منطقه‌ای که در آن فرصت‌های کمتری وجود دارد، به مناطقی که در آن فرصت‌های بیشتری در دسترس است، مهاجرت می‌کند. اما از آنجا که همهٔ افراد مهاجر به تهران، امکان سکونت در کلانشهر را ندارند، با سکونت در روستاها، حاشیه شهر و شهرهای جدید استان، از هزینه‌های بالای زندگی در تهران رهایی یابند. در این میان مراکزی که در فاصله نزدیک‌تری از کلانشهر قرار دارند (هزینه کمتر رفت و آمد) و امکان رفت و آمد روزانه را برای شاغلان در کلانشهر فراهم می‌کنند، بیش از سایر نقاط مورد توجه قرار می‌گیرند (خزاعی نژاد، ۱۳۸۷: ۱۱۰).

دارد. به عبارت دیگر، هنگامی که تغییرات اشتغال یک دهه مثبت است، مهاجرت زیاد و نرخ رشد جمعیت نیز در آن دهه مثبت است؛ اما هنگامی که تغییرات اشتغال یک دهه منفی است، نرخ رشد جمعیت آن دهه نیز منفی و میزان مهاجرت به آن منطقه کاهش می‌یابد. بنابراین و با توجه به مباحث مطرح شده در این زمینه و ارقام به دست آمده در مورد استان تهران و نقاط شهری و روستایی آن (جدول ۷) می‌توان چنین نتیجه گرفت:

- ۱- منطقه شهری تهران در مقایسه با مناطق شهری کشور دارای توان اقتصادی فوق العاده زیادی است.
- ۲- امکانات سرمایه گذاری در این منطقه به سبب حضور فعال مؤسسات مالی و افراد توانمند از نظر اقتصادی بسیار زیاد است.
- ۳- منطقه شهری به سبب دارا بودن انگیزه‌های درآمدی- امنیتی، برای عوامل تولید از جمله نیروی کار همواره جاذب جمعیت بوده و می‌توان پیش بینی نمود که این امکان در آینده نیز وجود خواهد داشت.
- ۴- کشاورزی منطقه شهری تهران با وجود سطح زیر کشت محدود، بازدهی بالایی دارد.
- ۵- صنایع موجود در منطقه شهری نیز در قیاس با صنایع کل کشور از بازده بالایی برخوردار است و در ضمن سهم قابل ملاحظه‌ای در تولید ناخالص منطقه دارد. با وجود محدودیت در استقرار صنایع جدید، دو عامل نزدیکی بازار مصرف و امنیت سرمایه‌گذاری، حکایت از آن دارد که در آینده با استقرار صنایع جدید

جدول ۱۰: مطالعه جمعیت در حوزه‌های مجموعه شهری تهران

حوزه شهری	جمعیت در سال ۱۳۷۵	سهم از جمعیت استان (درصد)	جمعیت در سال ۱۳۸۵	سهم از جمعیت استان (درصد)	نرخ رشد ۱۳۷۵-۱۳۸۵ (درصد)
تهران	۶۷۶۵۷۸۴	۶۵/۴	۷۰۸۸۲۸۷	۵۳	۰/۵
کرج-شهریار	۱۵۰۸۲۷۹	۱۴/۶	۲۴۴۹۱۱۸	۱۸/۲	۵
هشتگرد	۱۳۴۳۱۹	۱/۳	۱۵۸۶۳۵	۱/۱	۱/۷
اشتهارد	۱۰۳۴۹	۰/۱	۱۶۹۸۸	۰/۱	۵
اسلامشهر-رباط کریم	۶۱۲۹۵۹	۵/۹	۸۸۱۸۴۳	۶/۵	۳/۷
ورامین	۳۵۸۳۱۱	۳/۵	۴۴۹۵۱۷	۳/۳	۲/۳
پاکدشت	۱۴۷۳۶۸	۱/۴	۱۹۶۳۹۵	۱/۴	۲/۹
دماوند (رودهن - پردیس)	۴۱۵۷۰	۰/۴	۸۷۸۹۹	۰/۶	۷/۷

مأخذ: حناچی، ۱۳۸۵: ۵۳ و سالنامه آماری ایران ۱۳۸۵-۱۳۷۵.

نتیجه گیری

رشد جمعیت کلانشهر تهران طی سال‌های اخیر روند نزولی داشته است، چنان که نرخ رشد آن طی دهه‌های ۶۵-۵۵، ۷۵-۶۵ و ۸۵-۷۵ به ترتیب برابر ۲/۱۹٪، ۱/۱٪ و ۰/۵٪ شده است. با توجه به ویژگی‌های جمعیتی مجموعه شهری تهران، هرچند هنوز نسبت جمعیت این منطقه به کل کشور بسیار زیاد است، اما نرخ رشد جمعیت در داخل محدوده قانونی شهر کاهش یافته است. این مسأله حاکی از این است که جذب جمعیت در شهر مادر کاهش یافته و در عوض به جمعیت شهرها و روستاهای پیرامون کلانشهر افزوده شده است (روند رشد چندین برابری سایر نقاط شهری استان طی سه دهه مورد بررسی نسبت به کلانشهر تهران گویای این مطلب است). البته با وجود این که نرخ رشد جمعیت کلانشهر تهران همواره طی دهه‌های مورد مطالعه روند کاهشی داشته اما باز هم جمعیت قابل توجهی را در خود جای داده است و منطقه شهری تهران واجد جذب سهم قابل ملاحظه‌ای از مهاجران و جمعیت فعال از سایر نقاط کشور است.

با رشد عمومی قیمت‌ها در محدوده کلانشهر و محدودیت‌های اقتصادی دیگر، تمایل به زندگی در شهرها و شهرک‌های حومه‌ای فزونی می‌گیرد. در این حالت روستاها و شهرهای واقع در منطقه شهری تهران از دو سو مورد توجه قرار می‌گیرند؛ اول از سوی مهاجران سایر استان‌ها و شهرهای کشور که به امید زندگی مناسب‌تر و خصوصاً دستیابی به شغل به این منطقه مهاجرت می‌کنند و دوم از سوی رانده‌شدگان از کلانشهر تهران که به لحاظ گرانی مسکن و عدم امکان دستیابی به مسکن مناسب با توجه به شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خود به سوی این سکونتگاه‌ها رانده شده‌اند. این روستاها در یک دوره زمانی، پس از مواجهه با نرخ رشد بسیار بالا به جمعیت‌های بالای ۱۰ هزار نفر می‌رسند و در دوره‌های بعدی تبدیل به شهرهایی می‌شوند که متأسفانه بر پایه عدم رعایت

ضوابط، مقررات و قوانین شکل گرفته‌اند و دارای ایرادهای اساسی کالبدی هستند. از میان شهرها و شهرک‌های پیرامونی کلانشهر تهران که دچار افزایش جمعیت شده‌اند، می‌توان به اسلامشهر، قرچک، شهر قدس، نظرآباد و ... اشاره کرد.

بر این اساس پیشنهاد می‌شود:

- با توجه به روند رشد جمعیت در شهرها و شهرک‌های اطراف تهران، برنامه‌ریزی و پیش‌بینی لازم در خصوص اسکان مناسب فراهم شود تا از ظهور حاشیه‌نشینی و مشکلات ناشی از آن، قبل از اسکان جمعیت، تدابیر لازم اندیشیده شود.
- با مکان‌یابی مناسب در خصوص شهرهای جدید، از رشد شهرها و شهرک‌های خودرو در اطراف کلانشهر جلوگیری شود.

منابع و مأخذ

۱. آتش، فرهاد (۱۳۷۸). شهرهای جدید و آینده شهرنشینی در ایران، ترجمه و تلخیص: حسین حاتمی نژاد و ریحانه هاشمی، شهرداری‌ها، سال پنجم، شماره ۵۷.
۲. اجزا شکوهی، محمد (۱۳۸۶). جزوه درس شهرهای جدید مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
۳. آخوندی، عباس، ناصر برک پور، ایرج اسدی، حبیب اله طاهرخانی، میثم بصیرت و گلزار زندی (۱۳۸۶). حاکمیت شهر - منطقه تهران: چالش‌ها و روندها، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹.
۴. حناچی، پیروز (۱۳۸۵). ضرورت برنامه‌ریزی و ارتقای سکونتگاه‌ها و خدمات عمومی در منطقه عمومی تهران، مجموعه مقالات طرح‌های توسعه شهری، اقتصاد، مدیریت، حمل و نقل و ترافیک در شهرهای جدید: شرکت عمران شهرهای جدید.
۵. خزاعی نژاد، فروغ (۱۳۸۷). بررسی تحولات اقتصادی - اجتماعی شهرهای جدید اطراف تهران (نمونه موردی شهر جدید اندیشه) پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

۶. داودپور، زهره (۱۳۸۵). نقش شهرهای جدید در شکل-گیری سکونتگاه‌های کلانشهر تهران، مجموعه مقالات طرح‌های توسعه شهری، اقتصاد، مدیریت، حمل و نقل و ترافیک در شهرهای جدید، شرکت عمران شهرهای جدید.
۷. رهنمایی، محمدتقی (۱۳۷۵). محدودیت‌های فضایی شهر تهران، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۴.
۸. زارع، جمال (۱۳۷۲). نگرشی نوین بر ساختار اقتصادی، اجتماعی و کالبدی شهرهای جدید در ایران، شهرهای جدید، فرهنگی جدید در شهرنشینی، وزارت مسکن و شهرسازی.
۹. زیاری، کرامت الله (۱۳۸۷). برنامه‌ریزی شهرهای جدید، تهران: سمت.
۱۰. سالنامه آماری کشور سال ۱۳۵۵، مرکز آمار ایران، ۱۳۵۶.
۱۱. سالنامه آماری کشور سال ۱۳۶۵، مرکز آمار ایران، ۱۳۶۵.
۱۲. سالنامه آماری کشور سال ۱۳۷۵، مرکز آمار ایران، ۱۳۷۵.
۱۳. سالنامه آماری کشور سال ۱۳۸۵، مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵.
۱۴. قرخلو، مهدی و موسی پناهنده خواه (۱۳۸۷). ارزیابی عملکرد شهرهای جدید اطراف تهران، مجله پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۶۷.
۱۵. طالقانی، مجتبی (۱۳۷۸). شهرهای جدید در عرصه رقابت، مجله آبادی، شماره‌های ۲۹، ۳۰ و ۳۱.
۱۶. طریقت، شهرام (۱۳۷۱). ارزیابی عملکرد شهرهای جدید اطراف تهران، دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران.
۱۷. متوسلی، محمد مهدی و حسن اسماعیل زاده (۱۳۸۵). رشد و پراکنش جمعیت در مناطق کلانشهری (نمونه موردی منطقه کلانشهری تهران)، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۱۸.
۱۸. مهندسین مشاور پژوهش و عمران (۱۳۷۰). طرح جامع شهر جدید اندیشه، تهران.
۱۹. مهندسین مشاور فرهاد (۱۳۸۴). طرح توسعه و عمران (جامع) ناحیه مشهد، جلد اول: مبانی نظری مطالعات و برنامه‌ریزی، ویرایش دوم.
20. www.forums.iransportspress.com.
21. www.sci.org.
22. www.mehr4Alborz.ir